

הרב צבי קורן

על הארץ או על המזון? עיונים במצות ברכת המזון

מבוא

הן במערכת החינוך והן בבית אנו מתאמצים להנחיל לתלמידינו ולילדינו יסודי אמונה וידיעות רחבות בחלקים שונים של התורה. דומה כי אחד התחומים שלימודם והבנתם לוקים בחסר הוא דווקא התחום של המצוות שאותן אנו מקיימים יום-יום. אמנם אנו משתדלים ללמד הרבה ידיעות מעשיות על מצוות אלה, אך דומני שאיננו מלמדים בצורה מספקת את הרעיונות העומדים מאחורי המצוות וההלכות הנלמדות, ואת הקשר שבין הרעיונות לקיום המעשי. ייתכן שאחד הגורמים לחלק מהבעיות בהן אנו נתקלים בתחום החינוך לשמירת המצוות המעשיות קשור בצורה חזקה מאוד ללקות זו.

במאמר זה אנו מבקשים להאיר את מהותה ותכניה של מצות ברכת המזון. בתוך הדברים ישנה התייחסות הן למצוה בכללותה והן לפירוט חלקיה השונים; נמצא כאן התייחסויות הלכתיות ורעיוניות בנקודות שונות הנוגעות לנוסח הברכות, לסדרן ולתכנים שלהן, ולשאלות נוספות העולות בעניין מצות ברכת המזון.

אמונתנו ותקוותנו כי הורים ומורים - איש-איש על פי דרכו ועל פי היכרותו עם ילדיו ותלמידיהם, עם גילם ועם ידיעותיהם הקודמות - יוכלו למצוא במאמר זה, בכולו או בחלקים ממנו, חומרים שיוכלו להשתמש בהם על מנת להעמיק בקרב ילדינו ותלמידינו את ההבנה והקיום של המצוה - והיה זה שכרנו. ואולי גם נתעורר מכוח זכות זו להמשיך ולעשות מעשה דומה גם במצוות יומיומות אחרות.

“ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלקיך על הארץ הטובה אשר נתן לך”

(דברים ח', י)

“תנו רבנן: מניין לברכת המזון מן התורה? שנאמר (דברים ח', י):
‘ואכלת ושבעת וברכת’ - זו ברכת הון, ‘את ה' אלקיך’ - זו ברכת
הזימון, ‘על הארץ’ - זו ברכת הארץ, ‘הטובה’ - זו בונה ירושלים, וכן
הוא אומר (שם ג', כה): ‘ההר הטוב הזה והלבנון, אשר נתן לך’ - זו
הטוב והמטיב”.

(תוספתא ברכות, פ"ו, ה"א; בבלי שם, מח, ע"ב)

"אמר רב נחמן: משה תיקן לישראל ברכת הזון בשעה שירד להם מן, יהושע תיקן להם ברכת הארץ. כיוון שנכנסו לארץ, דוד ושלמה תיקנו 'בונה ירושלים': דוד תיקן 'על ישראל עמך ועל ירושלים עירך' ושלמה תיקן 'על הבית הגדול והקדוש', 'הטוב והמטיב' ביבנה תיקנו כנגד הרוגי ביתר, דאמר רב מתנא: אותו היום שניתנו הרוגי ביתר לקבורה תקנו ביבנה 'הטוב והמטיב': 'הטוב' - שלא הסריחו, 'והמטיב' - שניתנו לקבורה".

(בבלי שם)

א. פירוט הברכות ונוסחן - מדאורייתא או מדרבנן?

בבית יוסף (סי' קפ"ז) מובאת קושיית הרשב"א: בברייתא שנינו שלומדים את ברכות ברהמ"ז מהפסוק "ואכלת ושבעת וברכת" וגו' אי"כ, איך אומר רב נחמן שמשם ויהושע דוד ושלמה וחכמי יבנה הם שתיקנו ברכות אלה?

הרשב"א עונה שמדאורייתא כל אחד היה יכול להגיד את הברכה באיזה מטבע (=נוסח) שהוא רצה, ובאו משה ויהושע וכו' ותיקנו מטבע לכל ברכה וברכה, כל אחת מהן כשהיא התקיימה (משה תיקן 'הזן' כשירד המן, וכו') "לפי מה שניתוספה טובה לישראל".

זאת אומרת שבאופן כללי התכנים של ברהמ"ז הם מדאורייתא, אבל קביעת נוסח לברכה שמחייב ושווה לכל ישראל נעשתה רק בשעה שהברכה שבה חלק זה של ברהמ"ז עוסק התקיימה במציאות.

הרשב"א מביא ראיה לדבריו מהגמ' (ברכות מ, ע"ב) האומרת שגם באמירת הברכה לא בדיוק במטבע שטבעו חכמים (אפילו בשפות אחרות) יצא ידי חובה, כמו שהגמ' מספרת שם על בנימין (י"ג: 'מנימין') רעיא (=הרועה) שאמר "ברוך רחמנא מריה דהאי פיתא" (=ברוך הרחום, הקב"ה, אדון זה הלחם), ורב אמר שהוא יצא ידי חובה בברכה הראשונה של ברמה"ז.

[כל זה בדיעבד. לכתחילה אין לשנות כלל מנוסח הברכה שתיקנו לנו חכמינו ז"ל (משני"ב, סי' קפ"ז, ס"ק ד'), "ומשמע באחרונים דילדים קטנים נוכל לחנכם בנוסח זה מברכת הזן וכן מעט מעט מכל ברכה עד שידעו לברך כל ברכה כתיקונה" (משני"ב, שם) גם בברהמ"ז וגם ביתר הברכות (שעה"צ שם, ס"ק ז').]

הרשב"א והרא"ש כותבים (והדברים הובאו בטור, סי' קפ"ח) שבודאי הנוסח של ברכת 'בונה ירושלים' משתנה בהתאם למציאות של העם, הארץ והעיר: בודאי לפני כיבוש הארץ נוסח הברכה היה שונה מנוסח הברכה שלאחרי כיבוש הארץ, כשם שנוסח הברכה שלנו שונה מזה שתיקנו דוד ושלמה, "שאנו

מבקשים להחזיר המלכות ולבנות הבית, והם היו מבקשים להמשיך שלוות הארץ והמלכות והבית."

[לאור הדברים הנ"ל התקשינו להבין: למה בנוסח ברכת הארץ שבידינו אין תפילה לגאולה בזמן הגלות? למה בנוסח הברכה השנייה אין ביטוי להבדל בין תקופות שונות בהיסטוריה כמו שיש בברכה השלישית?

מעניין ששתי הברכות הראשונות הן ברכות שבח והודיה, ואין בהן בקשה - ואילו הברכה השלישית היא בקשה. אך זו עצמה השאלה: מדוע? ברכת 'הזן' מובן שהיא ברכת הודיה, אך מדוע ברכת הארץ היא רק הודיה ולא בקשה, בעוד שברכת 'בונה ירושלים' היא רק ברכת בקשה ולא תודה?]

לעומת שיטת הרשב"א והרא"ש מביא הב"י גם את דברי הרמב"ן שכותב שמטבע ברהמ"ז כלל איננו מדאורייתא, אלא מן התורה נצטוונו שכל אחד יברך אחר אכילתו, כל אחד כפי דעתו. לפי הרמב"ן נראה, אם כן, שהן מספר הברכות והן תוכן הם מדרבנן.

בסי' קצ"א פסקו הטור והשו"ע (ע"פ ברייתא בברכות טז, ע"א) שפועלים העושים מלאכה אצל בעל הבית מקצרים בברהמ"ז כדי שלא לבטל במלאכת בעל הבית, והם משלבים את ברכות הארץ וירושלים לברכה אחת. (בב"י ובשו"ע שם פסק למעשה, ע"פ הגה"מ, שבזמן הזה פועלים מברכים את כל ברהמ"ז, שעל דעת כן שוכרים אותם).

התוספות (שם, ד"ה והותם) היקשו: כיצד תיקנו חכמים לבטל את פירוט הברכות בברהמ"ז - והרי חיוב הברכות הוא מדאורייתא, כפי שראינו? וענו התוספות שאע"פ שברכות אלה חיובם מדאורייתא "יש כח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה, הואיל וטרודים במלאכת בעל הבית". מכאן שלדעת התוספות נוסח הברכות הוא מן התורה.

אך הב"י (שם) כתב: "ולי אין צורך לזה דאין מנין ברכות שאחרי המזון מן התורה", והוא סובר שזו דעת הרמב"ם שכתב בספר המצוות (מצוה י"ט) שהמצוה היא "לברכו אחר האכילה, ולא הזכיר מנין הברכות"; והדרשה בגמרא, שדרשה את מנין הברכות מן הפסוקים, לדעת הב"י צ"ל שהיא "אסמכתא בעלמא" (וכן צ"ל לפי הרמב"ן לעיל).

א"כ, לפי הרמב"ן והב"י מנין הברכות, ובדאי הנוסח שלהן, איננו מן התורה, וכאמור לעיל נראה שזו גם דעת הרמב"ן.

כמו כן נחלקו ראשונים:

הגמרא (שם, מח, ע"ב-מט, ע"א) מקפידה במספר דברים בנוסח ברהמ"ז שאם לא אמר אותם "לא יצא ידי חובתו".

הר"ר יחיאל בן הרא"ש פירש ש"לא יצא ידי חובתו" הכוונה היא לכתחילה

וכראוי, אבל לא לעיכובא; לעומתו פסקו ראשונים אחרים שהכוונה ש"לא יצא ידי חובתו" לעיכובא, ואם לא אמר דברים אלה מחזירין אותו.
 הטור (סי' קפ"ז) כתב: "ונראה לי כיון דברתמ"ז דאורייתא - לעיכובא קאמר"; אך הב"י כתב שיש לדחות דברים אלה, כיוון שהמטבע מדרבנן - "אפשר דיצא". אך למעשה הכריע רבי יוסף קארו להלכה שלא יצא ידי חובתו, וזאת ע"פ לשון התוספתא והירושלמי, בהם לא נאמרה לשון "לא יצא ידי חובתו" שניתנת להתפרש בשתי דרכים, אלא "מחזירין אותו", וזה חד-משמעי.

ב. סדר הברכות

הב"ח (תחילת סי' קפ"ז) אומר שנראה לו, שהיה קשה לחז"ל, שהיה צריך להקדים את ברכת הארץ לברכת הזן, שהרי תחילה מוציאה הארץ את המזון, וכן היה צריך לברך תחילה על ירושלים ומלכות בית דוד - אלא שהסדר של ברכת המזון הוא לפי ההתפתחות של עם ישראל. בתחילה ירד להם המן ומשה תיקן ברכת הזן - ולכן זו הברכה הראשונה, אח"כ נכנסו לארץ ויהושע תיקן ברכת הארץ - וזו הברכה השנייה, ואח"כ דוד כבש את ירושלים ושלמה בנה את המקדש ודוד ושלמה תיקנו את ברכת ירושלים, והיא הברכה השלישית. וייתכן שיש כאן רעיון נוסף: אם נדע להודות ולברך את ה' כראוי על המזון שהוא נותן לנו - אז נזכה גם לרשת את א"י, ואם נדע להודות ולברך את ה' כראוי על הארץ - נזכה גם לבנין ירושלים ובית המקדש.
 [מאידך גיסא - בפרק מקרא ביכורים (דברים כ"ו, א-יא) נאמר שהמביא את הביכורים אומר "ויביאנו אל המקום הזה ויתן לנו את הארץ הזאת ארץ זבת חלב ודבש". בספרי מפורש ש"המקום הזה" הוא בית המקדש (שהרי הארץ נזכרת בנפרד בהמשך הפסוק).
 אם כך, היה צריך להיאמר קודם "ויתן לנו את הארץ הזאת" ורק אח"כ "ויביאנו אל המקום הזה" (ביהמ"ק)? אלא - כך עונה הספרי: "בשכר ביאתנו אל המקום הזה (ביהמ"ק) נתן לנו את הארץ הזאת".]

ג. ברכת "הזן"

יש שגרסו בברכה ראשונה של ברכת המזון לומר "כי לעולם חסדו עמנו", והרא"ש מתנגד לומר "עמנו" כי חסדיו הם עם כל העולם: למרות שאני מברך ברכת המזון כי אני באופן אישי אכלתי, עדיין צריך להודות לה' על המזון שהוא משביע לכל חי.
 אמנם בברכת 'הזן' אנו אכן מברכים ומבקשים על עצמנו, שהרי אנו אומרים

"לא חסר לנו ואל יחסר לנו" (אם כי גם זה בלשון רבים ולא בלשון יחיד); אלא שיש בברכת הזן שילוב ואיזון בין התייחסות לתודה ולבקשה שלי כפרט על המזון לבין התייחסות לכך שה' זן את הכל, והברכה מלמדת אותנו, מחד גיסא, להודות לה' כפרט, אבל, מאידך גיסא, שיהיה אכפת לנו לא רק מעצמנו, אלא להתפלל לה' ולהודות לה' גם עבור כל העולם כולו.

כידוע, בסיום ברכת "הזן" יש שתי נוסחאות: יש המוסיפים את הפסוק "פותח את ידיך ומשביע לכל חי רצון" לפני חתימת הברכה ויש שאינם מוסיפים זאת.

הב"י (סי' קפ"ז) מצטט בשם הכלבו שיש אומרים שאין לומר פסוק זה "כי איך נביא פסוק שאמרו דוד לדברי משה רבינו ע"ה", אך הב"י עצמו כתב שאין בטענה זו הכרח.

ייתכן ששאלה זו תלויה בהבנת דברי ר' נחמן שמשוה תיקון ברכת 'הזן': אם הכוונה שמשוה תיקון את נוסח הברכה שבידינו - אין להוסיף בברכה פסוק שאמר דוד; אבל אם הכוונה שמשוה תיקון אמירת ברכה על המזון, אבל יוצאים ידי חובה גם בנוסח אחר מזה שבידינו (כמו שראינו לעיל בענין בנימין רעיא) - אז מותר להוסיף פסוק שאמר דוד בברכה שתיקן משה.

"ברכת הזן משה רבינו תיקנה לישראל כשירד להם המן" - יש הבדל בין המן לבין האוכל שאנחנו אוכלים היום: המן היה נס גלוי, והאוכל שלנו היום אפשר חלילה לחשוב שלא מה' ניתן לנו, כמו שנאמר בפסוק המובא מספר פסוקים אחרי הפסוק "ואכלת ושבעת וברכת" וגו'... "פן תאכל ושבעת... ורם לבבך... ואמרת בלבבך כוחי ועוצם ידי עשה לי את החיל הזה" (ראו דברים ח', י-יח ובפירוש "משך חכמה" לפסוקים אלו, המסביר בהרחבה רעיון זה).

אולי דוקא משום כך יש המוסיפים את הפסוק "פותח את ידיך ומשביע לכל חי רצון" כדי להדגיש שלא רק על המן הניסי תיקון משה ברכת 'הזן', אלא גם על האוכל שאנחנו מגדלים בסייעתא דשמיא בדרך הטבע.

ד. ברכת הארץ

למה בכלל מברכים בברכת המזון - על הארץ, וכן על ירושלים והמקדש ומלכות בית דוד? הפסוק "ואכלת ושבעת וברכת...", שהוא המקור בתורה למצוות ברהמ"ז, מופיע בהקשר של ירושת ארץ ישראל והתנאים שעל-פיהם יוכלו בני ישראל לרשת את א"י לדורות: עליהם להישמר פן יגררו אחרי הכנענים, ולשמור את מצוות התורה - ואז יזכו לברכה בארץ: "והיה עקב תשמעון... וברך פרי בטןך ופרי אדמתך" (דברים ז', יב-יג).

הפיסקה בתורה בה נמצא הפסוק שלנו מתחילה: "כל המצווה אשר אנוכי

מצווח היום תשמרון לעשות למען תחיון ורביתם ובאתם וירשתם את הארץ אשר נשבע ה' לאבותיכם" (שם, ח', א'). לשם כך על בניי תמיד לזכור את ה' שהוציאם ממצרים, הוליד אותם דרך המדבר והביא אותם אל הארץ הטובה: "ושמרת את מצוות ה' אלקיך ללכת בדרכיו וליראה אותו", "כי ה' אלקיך מביאך אל ארץ טובה ארץ נחלי מים וגו'..." (שם, ו-ט), ואז: "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלקיך על הארץ הטובה אשר נתן לך" (שם, י), וההמשך: "הישמר לך פן תשכח את ה' אלקיך לבלתי שמור מצוותיו ומשפטיו וחוקותיו אשר אנוכי מצווח היום... ורם לבבך ושכחת את ה' אלקיך... העדותי בכם היום כי אבד תאבדו... עקב לא תשמעון בקול ה' אלקיכם" (שם, יא-כ).

אם כן המצוה במקורה עוסקת בהכרת טובה לה' על הארץ. אמנם בתושביע מתפרש פסוק זה גם כציווי לברך על המזון הניתן לאדם בכל מקום בעולם, אך ברכת הארץ איננה תוספת לברכת הזן שהיא העיקר, אלא - **ברכת הארץ (וממילא הזכרת ירושלים, ביהמ"ק ומלכות בית דוד) היא ה"לב" של ברכת המזון!!**

"ארץ חמדה" - הביי (סיי קפ"ז) מביא הסבר ללשון זו מספר שבולי הלקטי: משה רבינו חמד להיכנס לארץ ואבות העולם חמדו להיכנס ולהיקבר שם; כיוון שראה יהושע שהוא זה שזכה להיכנס לארץ תיקן בברכת הארץ לשון זו: "ארץ חמדה".

אף אנו בדורותינו זכינו להיכנס לארץ חמדה ולחיות בה, מה שלא זכו דורות רבים מאבותינו, וראוי שנעריך ונחמוד את הארץ שה' נתן לנו. ע"פ הגמרא (ברכות מח, ע"ב-מט, ע"א, ונפסק להלכה בסיי קפ"ז) אם לא אמר 'בריתי' ו'יתורה' בברכת הארץ ('ועל בריתך שחתמת בבשרנו ועל תורתך שלימדתנו וכו'...) ומלכות בית דוד ביבונה ירושלים - לא יצא ידי חובתו. כל כך למה?

רש"י שם בגמ' מפרש שבזכות הברית והתורה נירש את הארץ. אכן בבראשית, פרק י"ז, באותה שעה שה' מצווה את אברהם בברית המילה מבטיח ה' את הארץ לאברהם ולזרעו: "ונתתי לך ולזרעך אחריו את ארץ מגורך... והייתי להם לאלקים" (פס' ח) - ירושת א"י היא חלק מהברית שבין ה' לישראל.

כאמור לעיל, ברהמ"ז איננה רק ברכת תודה על המזון, אלא תזכורת להודות לה' על מתנת ארץ ישראל שהוא הנחיל לנו, ועל האופי הראוי של התיישבות בני ישראל בא"י - ברית עם ה' ושמירת מצוות תורתו - ובזכותם נירש את א"י ונוכה ל"מלכות בית דוד משיחך" ול"בית הגדול והקדוש שנקרא שמך עליו". ללא ברית ותורה - ארץ ישראל מאבדת את ערכה ועם ישראל לא ישב בה לאורך זמן. על כן, אם בירך ברכת הארץ ללא 'בריתי' ו'יתורה' - לא יצא ידי חובתו.

ה. ברכת "בונה ירושלים"

כבר הזכרנו לעיל את הדין ש"כל שלא אמר מלכות בית דוד ב'בונה ירושלים' - לא יצא ידי חובתו" (ברכות מח, ע"ב). כך הסביר זאת הרמב"ם (הלכות ברכות פ"ב, ה"ד): "מפני שהוא ענין הברכה שאין נחמה גמורה אלא בחזרת מלכות בית דוד".

הב"י (סי' קפ"ח) הביא מ"שבולי הלקט" שכתב על-פי מדרש שביום שנחלקה מלכות בית דוד כפרו בשלושה דברים: בקב"ה, בביהמ"ק ובמלכות בית דוד; ואין נגאלין עד שיתוודו ויתבעו שלושתן. לכן גם בברהמ"ז אנו מבקשים את שלושתם: מלכות שמים, מלכות בית דוד, "ועל הבית..."; "וגם בתפילה מזכירין שלושתן: 'משען ומבטח לצדיקים' - זו מלכות שמים; 'בונה ירושלים' - זה ביהמ"ק, 'מצמיח קרן ישועה' - זה מלכות בית דוד".

מכיוון שמזכירים בברכה זו מלכות בשר ודם (מלכות בית דוד) מן הראוי היה להזכיר בה מלכות שמים על מנת שלא נתייחס למלכות בשר ודם כדבר חשוב מצד עצמו, או כדבר שחשוב יותר ממלכות שמים, אלא רק כמייצג ומשרת מלכות שמים. במקרא, וכן במחלוקות בדברי חז"ל, בולט המתח בין הסכנה שמלכות בית דוד עלולה להתפתח לכלל דבר שלילי כיוון שהיא עלולה להיתפס כתחליף שבא במקום מלכות ה', לבין מלכות בית דוד כמלכות בשר ודם שתייצג ותמליך בעולם הזה את מלכות ה'. לכן, אין זה ראוי להזכיר בברכה רק את מלכות בית דוד בלא להזכיר מלכות שמים. מאידך, לא רצו להזכיר מלכות שמים יחד עם מלכות בשר ודם, כאילו הם שווים!

לכן, לא מזכירים מלכות שמים בברכת 'בונה ירושלים', אך כן מזכירים אותה באופן מיוחד ונוסף בברכת 'הטוב והמטיב', במקום 'ב'בונה ירושלים' (וכן מזכירים שם מלכות שמים פעם נוספת, כנגד ברכת הארץ, שגם בה לא הוזכרה מלכות שמים; נמצא, ש"מלכות" נזכרת בברכת הטוב והמטיב שלוש פעמים: "ברוך... מלך העולם... אבינו **מלכנו**... המלך הטוב והמטיב לכל..."). (הרחבה ופירוט בעניין זה - ראה בב"י בסי' קפ"ח).

היוצא מתוך הדברים הוא שאנו מדגישים את מלכות בית דוד כדבר שבלעדיו אין נחמת ירושלים שלימה, אך מדגישים שאין בית דוד מלכי העולם, אלא מלכות בשר ודם תחת ממשלתה ובשליחותה של מלכות שמים.

[אמנם, כשאומרים "יעלה ויבוא" אומרים שם: "...כי אל **מלך** חנון ורחום אתה". והרי למדנו שאין להזכיר מלכות שמים בבונה ירושלים? כתבו אחרונים שכאן כיוון שזוהי תפילה בפני עצמה (הנאמרת כך בתפילת שמונה עשרה) "לא

קפדינן בזה", ואין למחות ביד הנוהגין כן (משנ"ב, קפ"ח, ס"ק ו'). בי"אלף למטה" לבעל "מטה אפרים" סימן תקפ"ג ס"ק ד' כתב שאף הנוהגים שלא לסיים "מלך", מ"מ בראש השנה אין לדלג מילת מלך שכל עיקרי התפילות והברכות ביום זה מיוסדים על כבוד הדר מלכותו, עיי"ש.

דומה לכך ההלכה המובאת בירושלמי (שבת, פט"ו, הי"ג): "תני - אסור לתבוע זרכיו בשבת. ר' זעירא שאל רבי חייא בר בא: מהו מימר 'רענו פרנסינו?' אמר ליה: טופוס ברכות כך הן". ואף שהיו שנהגו לומר בשבת "רועינו זונינו (בחולום) וכר"י כשם תואר, ולא כבקשה, למעשה התקבל לומר "רענו (בשוא) זוננו (בשורק) וכר"י, כבקשה, וכדברי הירושלמי (ראו ס"י קפ"ח בט"ז בסוף הסימן, במג"א בתוך ס"ק ג', בערוך השולחן ס"ו, ועוד)].

נחלקו ראשונים בנוסח חתימת הברכה: המהר"ם מרוטנבורג היה אומר "בונה ברחמי ירושלים"; ואילו הכלבו וה"אורחות חיים" והטור כתבו לא לומר כך, אלא לומר "בונה ירושלים" (ולא לומר "ברחמיו"). מה טעם המחלוקת?

המתנגדים לאמירת "ברחמיו" כתבו שירושלים תיבנה במשפט ולא ברחמים, כמו שכתוב בישיעהו (א', כז) "ציון במשפט תפדה".

אך מאידך נאמר בזכריה (א', טז) "שבת לירושלים ברחמים ביתי יבנה בה", וב"דרכי משה" הוסיף שגם הפסוק "ציון במשפט תפדה" כוונתו שכשישראל יעשו משפט וצדק בין אדם לחברו אז תיפדה ציון, וכמו שמסיים הפסוק "ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה".

אכן ישעיהו בפרק א' מלמדנו שעיוות משפט וחוסר צדק הם הגורמים לחורבן, וממילא השבת המשפט והצדק הם מאבני בנין הגאולה (עיין שם), וכמו שאמרו חז"ל על פסוק זה: "אין ישראל נגאלין אלא בצדקה", שנאמר: "ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה" (לשון הרמב"ם בהלכות מתנות עניים פ"י, הי"א, ע"פ בבלי שבת קלט, ע"א, ועוד).

בנוסף לכך העיר במשנ"ב (ס"י קפ"ח, ס"ק י"א) שעל-ידי אמירת המילה "ברחמיו" נמצאת חתימת הברכה מעין פתיחתה ("רחם ה'...").

המחבר פסק שחותם: "בונה ירושלים" (ללא המילה "ברחמיו": או: "מנחם ציון בבנין ירושלים" - ס"י קפ"ח, ס"ד), וכן הוא מנהג עדות המזרח; הרמ"א (שם) כתב שנוהגים לומר: "בונה ברחמיו ירושלים", וכך נוהגים האשכנזים. לכל הדעות: בדיעבד, בין כך ובין כך יצא ידי חובה (משנ"ב, שם).

בסיום הברכה עונה "אמן" אחרי ברכת עצמו. בסי' רט"ו נחלקו הפוסקים בענין עניית "אמן" אחרי ברכת עצמו - כאן הוא המקום היחיד שכן עונים אמן, וזאת משום שכאן הוא סיום הברכות דאורייתא של ברהמ"ז, שבו לכולי עלמא

ברכת הטוב והמטיב היא מדרבנן, ועל מנת להבדיל בין הברכות דאורייתא לברכות דרבנן עונה אמן אחרי ברכת עצמו בסוף הברכות דאורייתא. זה מצד אחד. אבל מצד שני: בגמרא ובפוסקים ישנן דעות שיש לומר אמן זה בלחש, כדי שלא יבואו לזלזל בברכת "הטוב והמטיב" וכן פסק המחבר (סי' קפ"ח סעיף ב'), אך הרמ"א כתב שנוהגים לאומרו בקול רם (עיין שם נימוקים לכך). עוד הביא במשנה ברורה (סי' ק"ב) בשם אחרונים שלא יאמר "בונה ברחמינו ירושלים אמן" בנשימה אחת, כדי שלא ישמע כאילו ה"אמן" הוא חלק מהברכה עצמה, אלא יעשה הפסקה קטנה אחרי המילה "ירושלים" ואז יאמר "אמן".

ו. ברכת "הטוב והמטיב"

י"א שברכת 'הטוב והמטיב' היא מן התורה (ראו בבלי ברכות מו, ע"א ומט, ע"א; אכן היא כלולה בדרשה על הפסוק המובאת בפתח דברינו מהבבלי שם מת, ע"ב!); אך לרוב הדעות, וכך נפסק להלכה, חיובה מדרבנן, וכדברי רב נחמן היא נתקנה ביבנה על הרוגי ביתר.

כמו כן, ישנה דעה שהברכה נתקנה זמן רב לפני חורבן ביתר, אלא שבתחילה היא הייתה הודאה כללית לה', וכשניתנו הרוגי ביתר לקבורה תיקנו לומר בה 'הטוב והמטיב' (וראו לקמן).

אך יש לשאול: מדוע אותה נחמה פורתא - שניתנו הרוגי ביתר לקבורה - מצדיקה תקנה מיוחדת של ברכה? ומדוע דווקא בברכת המזון (ולא, למשל, בתפילת העמידה), ובסמיכות לברכת 'בונה ירושלים'? שמא ניתן להסביר זאת כך:

מרד בר כוכבא היה הביטוי האחרון לרוח של חרות מדינית וצבאית של עם ישראל על סף היציאה לגלות הארוכה ביותר שידענו, גלות שלפני שהיא התהוותה ונמשכה לא היינו מעלים על דעתנו שייתכן שהיא תהיה קשה וארוכה כל-כך.

גם התוצאות המיידיות של כשלון המרד היו נוראות: שואה דמוגרפית מבחינת מספר ההרוגים, הפיכת ירושלים לעיר רומית-אלילית, שהכניסה אליה אסורה ליהודים, וחורבן ושממה מבחינת ההתיישבות היהודית ביהודה.

כל אלה מתבטאים בנפילת "בירת" המרד: ביתר. שמא היה מישוהו תוהו וסובר ח"ו שהוא עד לסיומה הטראגי של ההיסטוריה של עם ישראל (כפי שאכן טענו הנוצרים, ויעידו על כך היהודים שהתנצרו באותה תקופה קשה).

אך בתוך הסתר הפנים הנורא הייתה נקודת אור; אור קטן, אור עצוב מאין כמוהו - ההרוגים לא הסריחו, והם ניתנו לקבורה, לאחר שזמן רב הם היו

מוטלים ומנוצלים לצורכי הרומאים (ראו אגדות החורבן במקורות השונים) - אבל אור! החושך אמנם עצום וכבד, אך לא מוחלט - יש אור קטן! והוא מעיד שיעמו אנכי בצרה", והוא עוד ישוב איתנו וישיב את שבותנו וירחמנו - ועל כן תיקנו חכמים ברכה מיוחדת על הרוגי ביתר שנתנו לקבורה.

ולמה דווקא בברכת המזון, ובסמיכות לברכת 'בונה ירושלים'! כפי שראינו לעיל ברכת המזון היא ביסודה ברכת הארץ, הברכה שתלמד אותנו ותזכיר לנו איך לחיות ולהתקיים לאורך ימים בארץ ישראל. כן ראינו כיצד ברכתה של ירושלים הפכה לאחר חורבן בית-המקדש להיות תפילה להחזרת כבודה ומלכותה. אך גם אחר כך נמשכה הנפילה, כאמור לעיל, בחורבן ביתר, וממשיכה ומתרחבת התפילה ל"ישועה ונחמה". אך - זחו! עד כאן! "הגענו אל תחתית הבור", ומכאן - מהאור הקטן של נתינת הרוגי ביתר לקבורה - אנו מתחילים לעלות בדרך הארוכה-ארוכה העולה חזרה לירושלים הבנויה על-ידי "אבינו... גואלנו... המלך הטוב והמטיב לכל..." אשר "הוא ייטיב לנו..." ו"הוא יגמלנו... ברכה וישועה..." ו"לעולם אל יחסרנו!" (וראו בסידור "עולת ראייה" לרב קוק, ח"א, עמ' שסו).

בטור ובשו"ע (סוף סי' קפ"ט - על-פי הגמרא שם, מ"ו ע"ב) מובאת להלכה תוספת מיוחדת שמוסיפים בבית האבל לברכת 'הטוב והמטיב'. אך ב"גשר החיים" (פרק כ', ב', ג, כתב שזה לא נהוג היום. מכל מקום נראה שהתקנה בענין זה הייתה מעין המשך לתקנת 'הטוב והמטיב' על הרוגי ביתר: כשם שהוסיפו בברכת המזון ברכה על מעט הנחמה שניחמנו ה' באבלות של כלל ישראל, כך הוסיפו באותו מקום ברכה הבאה לנחם את האבל באבלותו הפרטית, שייבנה ויינחם כחלק מהבנין והנחמה של כלל ישראל "בתוך אבלי ציון וירושלים". אכן, כחלק מנוסח הברכה הנידונה אמרו: "...גודר פרצות ישראל הוא יגדור הפרצה מעלינו ומעל אבל זה לחיים ושלוש..."

נחזור עתה לדון בברכה עצמה.

מאחר וכאמור לעיל ברכת 'הטוב והמטיב' היא מדרבנן היא איננה נחשבת לסמוכה לברכות שקדמו לה, שחיובן מן התורה, ולכן היא פותחת ב"ברוך" ובהזכרת "מלכות" ("...אלקינו מלך העולם...") - בבלי, ברכות, מ"ט ע"א, טור סי' קפ"ט; למעשה מזכירים בה שלוש פעמים מלכות - ראו לעיל בענין ברכת 'בונה ירושלים'.

אך מדוע אין חתימה לברכה - הרי טופס הברכה הוא ארוך, מזכירים בברכה דברים רבים ושונים, ולכאורה היא היתה צריכה לחתום ב"ברוך"? מצאנו לכך שלושה הסברים בראשונים:

1. י"א שתחילה תיקנו רק 'הטוב והמטיב', ואכן הברכה היתה קצרה וללא חתימה, ואחר כך הוסיפו בה את החלקים הנוספים: שלוש "הטבות" - "הוא היטיב הוא מיטיב הוא ייטיב לנו", ושלוש "גמולות" - "הוא גמלנו הוא גומלנו הוא יגמלנו" [הרא"ש (ברכות, פ"ז, סוף סי' כ"ב) ובנו ר' יעקב (טור, סי' קפ"ט), ועוד; אכן, יש בידינו נוסחים של הברכה שבהם טופס הברכה הוא קצר, ללא ההוספות הנ"ל (ראו נתיב בינה, ח"ג, עמ' 6-66)].
אמנם לכאורה יש להעיר שאנו אומרים חמש הטבות: "המלך הטוב והמטיב... הוא היטיב הוא מיטיב הוא ייטיב לנו...".
2. כבר העיר הב"ח (בטור, שם) ש"המלך הטוב והמטיב לכל" זו הברכה שנתקנה על הרוגי ביתר, ו"שלוש הטבות" שנוספו הן **מלבד** 'הטוב והמטיב', וכנ"ל.
 הרשב"א כתב שאכן מצד עצמה הברכה מצדיקה חתימה, אלא שכאן חז"ל נמנעו מלתקן חתימה כדי שלא תימצא הברכה שהיא מדרבנן מעולה מברכות הארץ ויבונה ירושלים' שחשיבותן מדאורייתא ויש בהן רק חתימה ב"ברוך".
3. רבינו יונה כתב בשם רבני צרפת שאף שנוכרים בברכה דברים רבים אין הם דברים שונים אלא כולם תארי הי' יתברך ושבחיו: הוא אבינו, רוענו, מטיב, גומל וכו' - "וכל מה שאומר אצל הבורא משמות התואר **ענין אחד הוא**", ולכן זוהי ברכה קצרה; ללא חתימה.

ז. בקשות "הרחמן"

בקשות אלה אינן באות מכוח תקנה אלא מכוח מנהג, ויש גירסאות מגוונות לבקשות אלה (ראו ב"נתיב בינה", ח"ג, עמ' 75-66). בעל "ערוך השולחן" (סי' קפ"ט, ס"ז) השווה בין לבין התחנונים שאחר תפילת שמונה עשרה. מכל הבקשות, ברכת האורח לבעל הבית מקורה בגמרא (שם, מו, ע"א); הטור (סי' קפ"ט) אף כתב: "ולא ידעתי מאין בא זה להרבות בבקשה בין ברהמ"ז לברכת בפה"ג (כשמברכים על הכוס), ואפשר שנהגו לעשות כן מהא דאמרו אורח מברך" - ודומה שדווקא על קיומה לא תמיד מקפידים... וראוי שנקפיד לקיימה.
 עוד כתב ב"ערוך השולחן" (שם) להקפיד לענות "אמן" לאחר "...לעולם אל יחסרנו", שזה סוף הברכה, ולא רק אחרי בקשות "הרחמן".

האם מותר לבקש בקשות אלה בשבת? והרי "אסור לתבוע צרכיו בשבת"! כבר ראינו לעיל את דברי הירושלמי על פיהם מותר לומר בשבת "טופס ברכות" קבוע, אף שיש בו גם בקשות, ועל-פי זה כתב בעל "שבולי הלקט" שאמירת בקשות אלה מותרת בשבת.

אולם, כאמור לעיל, בקשות אלה אינן "טופס ברכות" שתיקנו חכמים, אלא מנהג, ואכן הבי"י (סי' קפ"ח) הקשה ש"תוספת שנהגו להוסיף מעצמם הוא, ולא מיקרי טופס ברכות", אך ב"דרכי משה" (שם, סי"ק ד') הביא מה"אור זרוע" שכתב להתיר כמו ב"שיבולי הלקט", וכן פסק במשנה ברורה (שם, סי"ק ט'): "...שכיון שנהגו הכל לאומרים בכל פעם שמברכין ברהמ"ז נעשה להם כטופס ברכה ואין בזה משום שאלת צרכיו בשבת".

יהי רצון שבזכות קיום מצות ברכת המזון באהבה ובכוונה יברך ה' את עמו ואת ארצו.
ונסיים, בפסוק המסיים את ברכת המזון: "ה' עז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום".